
ESAD ĆIMIĆ

REFLEKSIJE O ODNOSU RELIGIJE I NACIJE

Marks se znalački i strasno zalagao za eliminisanje svih *otuđujućih posrednika* između čovjeka i čovjeka. Evo što o tome piše Andre Dima: »Čim postoji posredovanje, bilo ono političko, ideološko, finansijsko ili ono koje — po Marksovu mišljenju — ima najslabije korijene ili predstavlja možda najveću smetnju — religiozno posredovanje, čovjek živi razdvojen i daleko od toga da prepozna samoga sebe. Marks je začudno uočio i duboko posrednički značaj Krista! I odbacio ga kao i sva druga posredovanja koja sprečavaju da čovjek bude čovjeku neposredno prisutan. Marks se bori za konkretni humanizam, koji će biti oslobođen od triju svojih skretanja, tih apstraktnih fetiša; to su novac, država i religija.«¹⁾

Dva posrednika

Da li je moguće relativno utemeljeno interpretirati odnos religije i nacije? Ako bi nam to pošlo za rukom, onda nam ne bi bilo teško odgovoriti i na pitanje: otkud silna penetracija nacije u religiju, odnosno religije u naciju?

Živimo u svjetsko krizno vrijeme, što je proisteklo i iz saznanja da su se *svjetovni sistemi* u mnogo čemu izivjeli, bez obzira na politički i ideološki predznak... Svi ili gotovo svi svjetovni pogledi ispoljili su svoju nedovoljnost u traženju izlaza iz posvemašnje socijalne krize. Takva jedna situacija je izuzetna šansa za religiju i ona ju je — bilo nam pravo ili krivo — ponekad sretno, a ponekad i nesretno, iskoristila. Jer: proširen je prostor neizvjesnosti, nesigurnosti i ljudi prihvaćaju svaku alternativu — to je jedan paradoks — koja nije eminentno svjetovna upravo iz razloga što se ovo svje-

¹⁾ Andre Dumas, *Marksizam, ideologija i vjera, Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, br. 2, 1967.

tovno dovoljno ispoljilo i u svojim promašajima (a ne samo u svojim pozitivnim stranama). Odnos religije i nacije moguće je posmatrati tako što ćemo, uvjetno, religiju tretirati kao univerzalnu zajednicu (na nebu), a naciju kao parcijalnu zajednicu (na zemlji). Na toj ravni religija, upravo zbog svoje *univerzalnosti*, ne može utjecati, ili ne bar bitno, na naciju a još manje poslužiti kao osnova etničkog diferenciranja. U otkrivanju društvenog utjecaja religije valja posegnuti do korijena religioznosti, do *religijskog supstrata*. Razlike unutar porodice monoteističkih religija potječu iz *teološke* sfere koja je *svjetovno* ponukana, a ne iz same sebe, da iskoristi religioznost u sekularne svrhe. Ove razlike su više umjetne nego religijske, više socijalno iznuđene nego spontano rođene. Otuda trajna napetost između univerzalnosti religije i konkretne povijesnosti crkve kao institucije. Drugim riječima, *participacija religije u povijesti je povijesna upotreba religije u svjetovne svrhe*. Naime, čim se spusti u socijalni kontekst, i religija (tačnije: crkva), na žalost, koristi svoju šansu da se uprlja svjetovnim pa se, i ne htijući, približava naciji (tačnije: njejoj nedostatnosti i parcijalnosti), a nacija — u mjeri u kojoj se združuje sa tako okljaštreanom religijom — učvršćuje svoju otuđenost; nacija, pak, ako uspijeva da zadrži kontakt sa (religijskom) univerzalnom izvornošću, uspostavlja svoj osobni dignitet, što joj omogućava da igra povijesno djelatnu ulogu, te da, istodobno, transcendirira svoju parcijalnost.

Pokušajmo raščlaniti ovaj odnos, makar u vidu izvjesnih natuknica koje, nadamo se, nisu lišene misaonih podsticaja.

Jedan od oblika amalgamiranja nacionalnog i religijskog jeste spoj metafizički obojene ideje nacije sa svetošću i patosom obožavanja. Kako bi se potvrdio »iskonski« nacionalni identitet, uranja se čak u mitsku prošlost, gdje se traga za svojim počelom i autoritetima što dobroano premašuju domen religijskog. Ovo nipošto ne znači da su nacionalne veze u tim slučajevima postajale toliko dominantne da su religijske veze potisle na društvenu marginu. Prije će biti da je na djelu proces transformacije religije u nacionalna obličja. Jer i religija kao i nacija raspolaže dovoljnim elanom i sugestivnim metodama pomoću kojih se uspješno natura svojim podanicima. Stoga nije neočekivano to što i nacija i religija, svaki put kad zataje određeni psihosocijalni mehanizmi, priskaču u pomoć kao nezamjenljivi oslonci u čovjekovoj potrazi za autentičnom vrijednosnom orijentacijom.

»Onako kako se nacija stala temeljiti u ekonomici, politici, kulturi«, primjećuje N. Dugan-

džija, »obuhvaćala je sve veći dio društva, tako da će se već početi doimati kao sudbinsko opredjeljenje. Posvećivala je narodne pobjede, tješila u porazima, posredno sugerirala besmrtnost jer je vječna i grupa u kojoj se živi, nadahnjivala na velika djela i velike pothvate, ali i nudila izlike za osvajanja i nepravde nanosene drugima.«²⁾ O uzajamnome odnosu između religije i nacije može se suditi i na osnovu činjenice da, po pravilu, jedni te isti ljudi, čim oslabi njihova vezanost za jedan fenomen, pohrle u naručje onome drugom. Kod religije on izvire iz nastojanja da se uključi u određenu kulturu nekog etnosa, jednako tako kao što stremi da se uklopi u elementarne forme društvenog života, bez čega se ne bi mogla — upravo kao diferencirana svijest — s toliko vitalnosti održati. S druge strane, nacija s lakoćom obavlja tu istu funkciju u onoj mjeri u kojoj je nacija pripadnika iste religije. No, ako se radi o pripadnicima raznih religija, nacija je, i ne htijući, upućena ka neutraliziranju razlika i istrajanju na sličnostima i istovjetnostima. Jer, upravo joj bez toga često ne polazi za rukom da se valjano usidri. Pri tome se jedna i druga služe dobro poznatim mehanizmom: potenciraju se stvarni ili imaginarni problemi u društvu, pribavljaju se razlozi za vlastito postojanje, odnosno za obavljanje određene socijalne funkcije.

Bjelodano je da i religija može imati regenerativni karakter u funkciji mogućnosti njenog nenadanog pojavljivanja u novim formama, pa čak i u obliku nacionalne zaštite, čime pruža privid identičnosti s nacijom. Splašnjavanje vjerskog zanosa kao da doprinosi, po zakonu spojenih posuda, rastu nacionalnog ushićenja. Ono je snošljivo, mada anahrono, dok je snabdjeveno religijskim sastojcima, ali postaje društveno opasno kad se izokrene u bilo koji oblik (izopačenog) nacionalizma. To se često događa u situacijama narastanja društvenih sukoba u kojima zataje druge socijalne poluge u tražanju za izlazom iz akutne društvene krize. Ugrađujući fantastiku u zbilju, tada se često pokušavaju neutralizirati izvori unutrašnje beznađežnosti, iz koje se izranja preko aktiviranja grupne ekstaze. Pri tome se dešava, u izvjesnom smislu paradoksalno, da se baš u društvima koja su blagonaklona prema ateizmu, naciji počinju pripisivati ona svojstva koja su se do tada odnosila isključivo na religiju. *Postaje vidljivo koliko se svaki fenomen mora izživjeti, koliko on ne podnosi nasilna odstranjivanja i kako se ne mogu jednostavno zanemarivati evolutivni procesi civilizacijskog zrenja.* Samo tako je moguće objasniti da se nacija u savremenom društvu može javiti kao mistifikaciono

²⁾ Nikola Dugandžija, *Religija i nacija*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983, str. 39—40.

potvrđivanje religije i *vice versa*: religija se može javiti kao prostor iskazivanja (nepoćudnih) nacionalnih osjećanja.)

Brojni sociolozi drže da i religija i nacija bivaju bitno određene kolektivnim principom, što, opet, može da bude izvorište sužavanja okvira autonomije pojedinca. Od ovoga je, zacijelo, izuzeta *osobna religioznost* koja je u savremenom društvu, na žalost, još uvijek marginalna pojava. Jer, *saobražavanje* sa socijalnom sredinom ne rijetko je ulaznica za grupno pripadanje posredstvom koga se ljudi najbolje zadovolje u svojim očekivanjima. Međutim, lakoća kojom se ljudi integriraju unutar grupe često iznuda konformizam, a ovaj postaje žrtva simbola kolektivnog opterećenja. Gašenje individualnosti, koje zna poprimiti drastične oblike, mnogi ljudi doživljavaju kao vrlinu u kojoj se jedva osjećaju tragovi prinude.

Vjerske zajednice i nacije

Odnos domaćih vjerskih zajednica spram nacionalnog fenomena zaslužuje posebnu pažnju. Ovom prigodom mi ga tek naznačujemo.

Politički avangardizam, posebno onaj koji se ispoljava u nacionalnom području, nije imanentan bilo kojoj vjerskoj zajednici. On je, štaviše, njena izvedena i akcidentalna funkcija — kako povijesno, tako i teorijski. Humana socijalna zajednica iznova mora zahtijevati i osiguravati slobodu vjere i vjerskog obreda, jednako kao što je njeno pravo i obaveza da osužeti bilo kakvo uplitanje religije i crkve u političku domenu, makar ono bilo zaogruto plaštom religijskih simbola i prikazano kao religijska motivacija.

I pojmovno i genetski bitna funkcija religije je bila i ostaje — uspostavljanje i reguliranje odnosa prema višem, božanskom biću i spasenju duše.

Povlačenje crkve od pretenzija na politiku i na njenu avangardnu misiju unutar nacije, dakle njeno ostajanje u religijskim okvirima, njeno određivanje kao »organizacije božjeg naroda«

³⁾ Značenje i značaj odgojnog utjecaja je neosporno i od njega ne malo ovisi usmjerenje religijskog nadahnuća i naboja nacionalnog opredjeljenja. Naime, pokazuje se da su potrebni kontinuirani i intenzivni napori da bi se čovjek vezao upravo za ovu religiju ili za onu naciju. Kada bi *biološki* roditelji na religijskom i nacionalnom planu bili isto toliko značajni kao i *socijalni*, onda bi, nedvojbeno, bili izlišni napori upravljeni ka vezivanju za ovu religiju, odnosno onu nacionalnu zajednicu. Postaje shvatljivo kako od spomenutog procesa ovisi ne samo opće religijsko usmjerenje ili pak određenje u nacionalnoj identifikaciji nego i njihova snaga, te nadasve, socijalno-duhovna usmjerenost.

odgovaralo bi kako preovlađujućoj tendenciji razvoja crkve i religije u svijetu, tako i osobnostima naše zajednice koja sadrži više konfesija, a sama se temelji i može egzistirati i kao zajednica na svjetovnim, laičkim, internacionalističkim i humanističkim principima.

U svom društveno najprogresivnijem dijelu savremene vjerske zajednice postaju sve odlučnije u nastojanju da religija u sferi nacionalnog ne igra ulogu ili bar ne bitnu ulogu. »Danas već djelomično, a ubuduće pogotovu, neće više automatski biti tako da ako je netko Hrvat, u isti mah bude i katolik i obratno. Mislim da u suštini i razvoj prema prevladavanju narodne Crkve moramo pozdraviti, ako gledamo stvari u vidu Novog zavjeta. Crkva se ne može poistovjetiti ni s jednim narodom, ni s nekim socijalnim slojem, ni s kakvom partijom.«⁴⁾

Jedan od vodećih teologa katoličke crkve u Jugoslaviji, dr Tomislav Šagi-Bunić, piše: »Naš ekumenizam... vodi računa o konkretnim problemima na našem prostoru i tu želi ostvariti Kristovo jedinstvo«, koje »nije ni nacionalno, ni protunacionalno, već *metanacionalno*, ono transcendirira narode.«⁵⁾ Ovaj autor, bez okolišenja, dovodi u pitanje napore onih koji su u prošlosti nastojali a i danas nastoje »katolicizam poduprijeti i učvrstiti nacionalnim osjećajem.« On dodaje da takva podrška koja se naziva »njegove nadnaravne srži« može samo da mu nanese štetu, jer kršćanstvo posjeduje isuviše svojih vlastitih unutrašnjih snaga »da ostane čvrsto i da raste u sebi«.

Da se ovdje ne radi o prigodnom pisanju i trenutnom raspoloženju, nego o teorijskom promišljanju, pokazuje i kasnije pisanje ovog autora: »Narod i nacija nisu *metafizički entiteti*, nego su to povijesne kategorije. Govoreći strogo skolastički, narod nije neka supstancija, već je to osobit sklop povijesno nastalih akcidentalnosti.«⁶⁾

⁴⁾ Greinacher, *Eksplodija crkve*, str. 27.

⁵⁾ Tomislav Šagi-Bunić, *Ali drugog puta nema* (Uvod u misao drugog vatikanskog koncila), Polazišta, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1969, str. 239.

⁶⁾ Tomislav Šagi-Bunić, *Zašto slavimo »Branimirovu godinu«* (Predavanje održano istarskom svećenstvu u Pazinu, 9. VII 1979). Nešto dalje, u istom prilogu, autor ovu misao potanko raščlanjuje: »Narod i nacija, to nisu *eshatološke veličine*, to su povijesne veličine, koje se ostvaruju u ovom povijesnom proticanju koje ovdje u povijesti moraju odigrati svoju ulogu, ali koje neće ostati u vječnosti. Crkva je eshatološka stvarnost, ona će ostati vječno, i u pravom će se smislu ostvariti tek u eshatonu... Crkva, koju zovemo »narod Božji«, ovdje je na putu i u tuđini, njezina je domovina na nebesima. U nebu, međutim, neće biti više zemaljskih naroda, neće biti u nebu posebnog teritorija za hrvatski narod, posebnog za mađarski, posebnog za srpski; u nebesku slavu neće ući hrvatski narod kao takav, neće se u nebu ispuniti želje i težnje nekog naroda

Posve udaljene, čak suprotne stavove zastupa istaknuti katolički publicist Živko Kustić: »I tako smo *po kršćanstvu* postali narod europski, narod pismeni i narod neizbrisivi iz povijesti svijeta... Jer, narodi se mijenjaju. Miješaju se povijesne stranice. Bilo je onih kojih više nema. Ali, narod koji je došao u Europu i krsio se i povezao s Rimom kao *kršteni narod*, nije izbrisan. I neće biti izbrisan...« (potcrtao — E. Ć.)⁷⁾ Ovdje se nacija misli kao kategorija izvan vremena i prostora. Nacija se, van dvojbe, unosi na razinu metafizičke supstancije.

Za razliku od Kustića, Šagi-Bunić je povijesno utemeljio svoj pristup.

I među teolozima unutar drugih vjerskih zajednica (srpske pravoslavne crkve i islamske zajednice) zapažamo slična misaona strujanja.⁸⁾ A same vjerske zajednice ne ponašaju se u ovoj domeni jednoznačno i homogeno. One su determinirane, s jedne strane, aktuelnom socijalnom situacijom i, s druge strane, psiho-duhovnom strukturom nosilaca hijerarhijske vlasti unutar njih.⁹⁾ Uostalom, o angažovanju vjerskih zajednica na nacionalnom planu neće, srećom, odlučivati one same, nego položaj čovjeka u samoupravnom socijalističkom društvu, koji će ga, nadajmo se, sve više podsticati da ne traži religijsku potporu u uspostavljanju svog nacionalnog statusa.

Kritičko promišljanje socijalne situacije

Ali, nalazim da je potrebno još dublje kritički promisliti našu socijalnu situaciju. To utoliko prije što je ovo socijalno tlo, nedvojbeno, najilustrativnije u Evropi za snažnu vezu nacionalnog i religijskog posredstvom *konfesionalnog*, jer se ispostavlja da je vjersko osjećanje toliko intenzivno da je u mnogo čemu osnovica za svako pridodato i naknadno kršteno razlikovanje. Politički interesi su često određivali upotrebu religijskih osjećanja u prošlosti, pa je politička upotreba religije dovela do raznih diferencijacija, među kojima i do — nacionalne. Naime, sve nacije u jugoslavenskom prostoru

kao naroda, to se mora ispuniti u ovoj povijesti ovdje, narod sebe ostvaruje u povijesti. I vjernici moraju jako paziti da u praznim zanosnim riječima ne prenose ostvarivanje narodnih potreba i nada u drugi život, da doista u tom pogledu ne pružaju *opijum narodu*...«

⁷⁾ Govor Živka Kustića u Rimu.

⁸⁾ U okviru srpske pravoslavne crkve i islamske zajednice postoje prigodne publicističke reakcije koje nemaju teorijske pretenzije, pa ne zavređuju osvrt u ovom članku.

⁹⁾ Budući da ne raspoložemo empirijskim istraživanjima u ovoj domeni, nismo u mogućnosti da se analitički upustimo u ispitivanje ovog fenomena.

(ali ne i sve narodnosti) su slavenskog porijekla, ali korijeni njihovih nacionalnih identiteta mahom izrastaju na različitim kulturnim modelima. Ovi, pak, modeli nekad duguju tradiciji, državnosti, ponekad i religiji. Zato mi izgleda teorijski valjano razlike među nacijama hrvatskosrpskog jezičkog područja situirati u proces etničke diferencijacije na religijskoj (tačnije: konfesionalnoj, odnosno institucionalnoj) osnovi, gdje se na konfesionalnoj kulturi postupno oblikovala nacionalna kultura i — *na određenim socijalno-povijesnim pretpostavkama* — unijela potrebna razlika na etničkom planu. Tu se, dakle, konfesija javlja kao značajan ali nipošto i jedini činilac nacionalnog oblikovanja. Od toga je, zacijelo, izuzeta crnogorska nacija u kojoj je odlučan momenat diferencijacije, najvjerovatnije, tradicija državnosti, osoben sistem kulturno-etičkih vrednota i geografska izoliranost.¹⁰

Možda nigdje kao u ovoj oblasti nije tako snažno prisutna tradicija. Povijest nas nije pitala kako će ona situirati ulogu religije (crkve) u nacionalnom konstituisanju. Ona nas je, u izvjesnom smislu, već dovela pred gotov čin. U naciji kao rezultatu naročito je izraženo jedinstvo kulturne tradicije i jezika, koje neprekidno igra socijalno značajnu ulogu. A svaka svijest koja svoj sadržaj crpe samo iz istorije, dakle, koja nema interes za budućnost, za prevazilaženje ograničenosti nacionalne svijesti, nužno ima *teološki* karakter. Insistiranje na prošlosti je najbolji indeks da se nacija zatvara i, uopće, u analizi stanja bilo kog nacionalizma temporalna struktura zadobija izvanredan značaj. U svim revolucionarnim trenucima istorije prevladava budućnost, što nije slučajno; u svim svojim progresivno-revolucionarnim trenucima nacija isto tako govori o svojoj budućnosti. Prošlost, ponekad čak i sadašnjost, tada odlazi u drugi plan. Tako, na primjer, građanstvo svuda tamo gdje je bilo snažnije nije se koristilo religijom kao konstituentom nacije. Crkva sa svojim teološkim dogmama, sa svojom orijentacijom na ono što je bilo (jer Bog se objavio i rekao istinu kojoj se svako i zauvijek mora poviinovati) nije u tom trenutku bila na istoj strani sa građanstvom, kome su se otvorile nove raz-

¹⁰) Primjeri ništa ne dokazuju, ali mogu učiniti jasnijom teorijsku tvrdnju. Crnogorac iz primorja, *ako se dvoumi u nacionalnoj pripadnosti*, koleba se — ukoliko je katolik — između crnogorstva i hrvatstva (a ne između crnogorstva i srpstva); u skladu s tim — ukoliko je pravoslavni — koleba se između crnogorstva i srpstva (a ne crnogorstva i hrvatstva). U svim takvim slučajevima *previđa* se da je stvarna razlika između Crnogorca — po porijeklu katolika i Crnogorca — po porijeklu pravoslavnog zaista mala, a sličnost između Crnogorca-katolika i Hrvata (u Hrvatskoj) i Crnogorca-pravoslavnog i Srbina (u Srbiji) još manja. Riječju: ako se pojave razlike u nacionalnom diferenciranju unutar Crnogorca iz primorja, one su — po meni — bitno *konfesionalne*, a ne nacionalne.

vojne perspektive i koje je sa puno opravdane nade gledalo u budućnost. Ono je tada imalo praktičnu svijest da je crkva feudalna ustanova koja je nastojala da održi monopol na svijest i savjest ljudi.

Dakle trudeći se da ostanemo na našem društveno-istorijskom tlu, ne možemo zanemariti ulogu religije, kao trajnije vododjelnice među našim nacionalnim zajednicama na srpskohrvatskom jezičnom području.¹¹ Zna se da je, u razvijenijim zapadno-evropskim zemljama jezik igrao značajnu »ideološku i asimilacionu« ulogu u konstituisanju nacija. Njegovo mjesto je u nas zauzela religija koja više odgovara zatvorenim agrarnim društvima. U takvim društvima religijski momenat prati naciju kao integralni dio nacionalne kulture i pojačava je. Religija je dublja, čvršća, trajnija, dok je nacionalno osjećanje razlivenije, površnije: religioznost je stalna, a nacionalno osjećanje je kolebljivo. Religija ne odgovara samo na čisto antropološka pitanja. Ona je organizator kolektivnog rituala, snažno je upletena u socijalne zajednice. (Vjerski prozelitizam, na primjer, ne igra ulogu samodovoljnog impulsa — on je čini lac potenciranja ekonomsko-političkih antagonizama; on se iskorištava kao sredstvo unošenja određenog raspoloženja u masu i njenog fanatizovanja, represije.)

Ovo se može ilustrirati s obzirom na religijski momenat, veoma specifičnim istorijskim snimkom sa područja Bosne i Hercegovine. Religije su tu vršile razvrstavanja na socijalnoj, a onda i na nacionalnoj osnovici. Osnovni antagonizam između stranih feudalaca i domaćih kmetova ovdje biva dopunjen antagonizmom između religije osvajača-eksploatatora i religije potčinjenih masa — i to u tolikoj mjeri da se klasna, ekonomska i socijalno-politička borba počela voditi pod religijskom zastavom. Antifeudalna, slobodarska akcija prisno se vezala za religiju. Ta uloga crkve nije stalna, njoj imanentna, nego se javlja u trenucima okupljanja potčinjene mase u situaciji kad su pripadnici vladajuće klase — pripadnici druge religije. (I ne samo tada — plemići u srednjem vijeku postaju ateisti jer su pokreti reformacije religiozni.) U tim uslovima klasna borba dobiva vid međuvjerskog sukoba — religija postaje nosilac *nacionalne* svijesti. Ranije — uprkos postojanju pravoslavne i katoličke konfesije — nema srpske i hrvatske nacionalnosti, nego se javlja otpor kršćana prema inovjercima (muslimanima). Dakle, u početku imamo vjerske, a ne i nacionalne razlike, dok se kasnije vjerske razlike javljaju kao »čisto« nacionalne, nacionalne kao klasne razlike

¹¹) Milorad Ekmečić, Nacionalni preporodi, u *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973, str. 235.

— stvarno u onoj mjeri u kojoj se društvene protivrječnosti kristališu kao »čisto« gubljenje ravnopravnosti naroda.

Uostalom, i sam već citirani Šagi-Bunić piše: »Ne može se reći da Katolička Crkva nije imala nikakve uloge u povijesnom oblikovanju hrvatskog naroda i njegove nacionalne svijesti, ali se uopće ne može ni približno zastupati da je Katolička Crkva stvorila hrvatstvo, hrvatsku naciju, ili da je bila odlučujući faktor u procesu koji je doveo do toga da se Hrvati u modernom buđenju nacionalne svijesti javljaju kao zaseban narod koji traži pravo na samoodređenje kao i drugi narodi u Evropi.«¹²

I ovoga puta ne mogu a da se ne složim sa ovim autorom. A to što on tvrdi, *mutatis mutandis*, može se protegnuti i na druge vjerske zajednice o kojima je riječ. Istorijski naslijeđene razlike ne treba ignorirati, a još manje — fetišizirati. To tim prije što se u našoj savremenosti religijsko i nacionalno potpuno ne razdvajaju i dalje idu u dvije odjelite sfere. Naprotiv: u novim uslovima će se objelodaniti jedna nova forma njihove uzajamno uvjetovane egzistencije. Kad se religija ne može u cjelini socijalno afirmirati, ona se rado podvodi pod naciju. A intenziviranje nacionalnih osjećanja nije samo pokazatelj proširenja osobne slobode, nego dijelom rezultira i iz razočaranja u sistem kulturno-etičkih vrednota. U nas se pokušava vršiti mistifikaciono afirmiranje religije na taj način što se oštro na površini društva protivstavlja afirmacija nacije i negacija religije, kao da između te dvije društvene pojave ne postoji izvjesno prožimanje. I ovoga puta došla je do izražaja lukavost narodnog uma i »narodnost« birokrata, koji religijske potrebe zadovoljavaju posredstvom nacionalne forme, i obrnuto — »nacionalnog ključa« i ključeva raja i pakla.

Sve u svemu, penetracija religije u nacionalne fenomene ne rješava se nečijom voljom, nego činjenicom da postoji ili ne postoji osnov ili razlog za takvo uplitanje. A to, dakako, ne zavisi bitno od religije same.

¹²) Tomislav Šagi-Bunić, *Zašto slavimo »Branimirovu godinu«, isto.*